

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 929(477-25)«1917-1921»

© ДВІРНА Катерина

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, вул. Освіти, 6, м. Київ, Україна, 03037 (dvirnakate@gmail.com)

© DVIRNA Kateryna

PhD (History), Associate Professor of the Department of History of Ukraine of the National Pedagogical Dragomanov University, 6, Osvity str., Kyiv, Ukraine, 03037 (dvirnakate@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0085-014X>

Бібліографічний опис статті: Dvirna K. (2021). Svitozar Drahomanov ta yoho rodynne otocennya v Kyuevi (1917-1921rr.) [Svitozar Drahomanov and his family in Kyiv (1917-1921)]. *Svit Clio* [Clio World], 3(2), 5-15. [in Ukrainian].

СВІТОЗАР ДРАГОМАНОВ ТА ЙОГО РОДИННЕ ОТОЧЕННЯ В КИЄВІ (1917-1921 РОКИ)

Анотація. Метою статті є комплексне вивчення життя та діяльності Світозара Драгоманова та його родинного оточення в Києві в період Української національної революції 1917-1921 рр., аналіз чинників становлення С. Драгоманова як професіонала та політика. На основі вивчення документальних і нарративних джерел зроблено спробу реконструкції соціального портрету С. Драгоманова як одного з представників української інтелігенції тієї доби, активного пропагандиста соціал-демократичних ідей та федералізму, а також прихильника європейських цінностей демократії, громадянської рівності й верховенства права. **Методологія дослідження окреслена принципами історизму, системного аналізу, об'єктивності та комплексності. **Методи історичної біографістики та просопографії** дали змогу схарактеризувати становлення особистості С. Драгоманова в конкретних історичних умовах. **Проблемно-хронологічний метод** забезпечив дослідження в хронологічній послідовності та динаміці професійної та політичної діяльності С. Драгоманова, зробив можливим аналіз еволюції його поглядів на суспільно-політичні та економічні процеси в Україні в роки Національної революції. **Наукова новизна.** Постать Світозара Драгоманова, його життя та діяльність у період Національної революції 1917-1921 рр в Україні донині залишається поза увагою дослідників. В українській історіографії відсутні праці на цю тему, а сучасні напрацювання науковців лише фрагментарно вписують окремі сюжети життєпису сина М. П. Драгоманова в історичний контекст окресленого періоду. Авторкою вперше введено до наукового обігу та проаналізовано виявлені в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України документи, а саме: нотатник С. Драгоманова за 1916-1921 рр. та його автобіографію періоду окупації (1943 р). На основі цих та інших джерел авторка статті розкриває основні етапи формування С. Драгоманова як особистості, вплив на нього тітки Олени Пчілки (матері Лесі Українки), «українського оточення» їхньої родини, а в студентські роки та роки революції – вплив його вчителів М. Довнар-Запольського, Л. Яснопольського, С. Остапенка, О. Русова. **Висновки.** Найважливішим полем професійної діяльності С. Драгоманова в період Української національної революції 1917-1921 рр. став кооперативний напрям. Він одним із перших в українському політичному просторі порушив проблему ролі місцевого самоврядування в розбудові суверенної української держави, активно пропагував ідеї автономізму та федералізму. Водночас переймався проблемою збереження та популяризації творчого надбання свого батька – відомого історика, політичного та громадського діяча М. П. Драгоманова. Світозар Драгоманов, Іван Шишманов, Климент**

Квітка були представниками культурно-творчої та політичної інтелігенції того часу і стали активними учасниками національно-визвольної боротьби 1917-1921 рр. Вони належали до нової політичної еліти, яка, увібравши в себе «нескорений драгоманівський дух», боронила українське слово, українську культуру та національну ідею. Перспективи подальших досліджень теми авторка пов'язує з вивченням документів архівних фондів С. Драгоманова та його близьких родичів, що зберігаються в архіві Української вільної академії наук у США.

Ключові слова: Світозар Драгоманов, Київ, Українська революція, архів, родина, політика.

SVITOZAR DRAHOMANOV AND HIS FAMILY IN KYIV (1917-1921)

Abstract. *The aim of the article is a comprehensive study of the life and work of Svitozar Drahomanov and his family in Kyiv during the Ukrainian National Revolution of 1917-1921, an analysis of the factors of the formation of S. Drahomanov as a professional and politician. An attempt to reconstruct the social portrait of S. Drahomanov as one of the representatives of the Ukrainian intelligentsia of that time, an active propagandist of social democratic ideas and federalism and a supporter of European values of democracy, civic equality and rule of law has been made on documentary and narrative sources. The research methodology is outlined by the principles of historicism, systems analysis, objectivity and complexity. Methods of historical biography and prosopography allowed to study the formation of the personality of S. Drahomanov in specific historical conditions, to characterize individual figures in the family environment, their relationships and political preferences. Thanks to the use of this method it was possible to reconstruct the life of S. Drahomanov not only during 1917-1921 but also in the subsequent periods of his life and activity. The problem-chronological method provided research in the chronological sequence and dynamics of S. Drahomanov's professional and political activity, made possible the analysis of the evolution of his views on socio-political and economic processes in Ukraine during the National Revolution. Scientific novelty.* The figure of Svitozar Drahomanov, his life and activity during the National Revolution of 1917-1921 in Ukraine remains out of the attention of researchers. There are no works on this topic in Ukrainian historiography, and modern works of researchers only fragmentarily fit individual plots of the biography of M. Drahomanov's son into the historical context of the stated period. The author introduced into scientific circulation and analyzed the documents found in the Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine, namely: S. Drahomanov's notebook for 1916-1921 and his autobiography of the occupation period (1943). Based on these and other sources, the author of the article reveals the main stages of S. Drahomanov's formation as a person, the influence of his aunt Olena Pchilka (Lesya Ukrainka's sister), the "Ukrainian environment" of their family and during his student years and the years of the revolution - the influence of his teachers M. Dovnar-Zapolsky, L. Yasnopolsky, S. Ostapenko, O. Rusov. **Conclusions.** The most important field of S. Drahomanov's professional activity during the Ukrainian National Revolution of 1917-1921 was the cooperative direction. He was one of the first in the Ukrainian political field to raise the issue of the role of local self-government in building a sovereign Ukrainian state. S. Drahomanov studied the experience of the municipalities of Germany and Belgium, and then through the press introduced this experience to the public in Ukraine, actively promoting the ideas of autonomy and federalism. His published materials prove that during 1917-1918 he had his own progressive vision of local government reform and popularized this innovative idea. Problems of socio-economic development and the world economy remained the main scientific areas in which he was constantly interested and deeply studied. At the same time, S. Drahomanov was concerned with the problem of preserving and popularizing the creative heritage of his father - the famous historian, politician and public figure M. Drahomanov. Svitozar Drahomanov, Ivan Shishmanov, Kliment Kvitka were representatives of the cultural, creative and political intelligentsia of that time, who became active participants in the national liberation struggle of 1917-1921. All of them belonged to the new political elite, which, absorbing the "unconquered Drahomanov spirit", defended the Ukrainian word, Ukrainian culture and national idea.

A study of the life and work of S. Drahomanov and his family in Kyiv in 1917-1921 shows that the young generation of Ukrainians of that time, despite difficult life and political circumstances, followed the best traditions of the Ukrainian intelligentsia of the previous historical period, preserving and increasing the contribution of prominent representatives. Ukrainian cultural, creative and socio-political space of the second half of the XIX century. - Mykhailo Drahomanov, Olena Pchilka and Lesya Ukrainka. The author connects the prospects of further research on the topic with the study of documents of the archives of S. Drahomanov and his close relatives, which are stored in the archives of

the Ukrainian Free Academy of Sciences in the United States. An in-depth study of these funds will allow researchers to deepen the analysis of diverse cultural, creative, educational and political activities of the Drahomanov family in different historical periods of the modern history of Ukraine.

Keywords: *Svitozar Drahomanov, Kyiv, Ukrainian revolution, archive, family, politics.*

Постановка проблеми. Українська революція 1917-1921 рр. стала визначною подією в боротьбі українського народу за самостійність і незалежність, важливим етапом відновлення національної державності. Це був період пробудження національної свідомості, самопожертви та героїзму, а також час непримиренного протистояння, зневіри і трагічних втрат. За нових суспільно-політичних обставин цього часу Київ став епіцентром революційних подій та державотворення, де створювалися керівні державницькі структури, органи виконавчої влади, відбувалися з'їзди, конгреси, діяли дипломатичні представництва тощо. Київ став містом консолідації передової української інтелігенції, представників різних політичних угруповань, громадських організацій, науково-освітнянських та культурних осередків. Політичні метаморфози цього часу – зміна урядів та їхніх векторів діяльності, ворожість, братовбивча боротьба за «нову державність» та «Велику Росію» – вплинули на передову українську інтелігенцію, яка в цих непростих умовах прагнула послужити своєму народу, внести власну лепту в розбудову державності. Серед сподвижників нової генерації українців була родина Драгоманових, члени якої у вирі Національної революції посідали вагоме місце в тогочасному соціумі та, без сумніву, мали особливу суспільно-політичну значимість. Серед них – Світозар Михайлович Драгоманов.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Постать Світозара Драгоманова, його життя та діяльність у період Національної революції 1917-1921 рр. в Україні донині залишається поза увагою дослідників. В українській історіографії відсутні праці на цю тему, а сучасні напрацювання науковців лише фрагментарно вписують окремі сюжети життєпису сина М. П. Драгоманова в історичний контекст окресленого періоду. У цьому можна пересвідчитися навіть унаслідок побіжного огляду наявного нарративу. Цікавий життєпис Світозара Драгоманова належить Т. Скрипці та надрукований у збірнику «Леся Українка: доля, культура, епоха» [30, с. 179-185]. Деякі деталі київського періоду життя С. Драгоманова, зокрема період його навчання в Київському комерційному інституті, предметно розкрито у статті А. Чуткого [32]. Концепцію місцевого самоврядування Світозара Драгоманова намагався осягнути М. Семенко [28]. Тематичну різноманітність публіцистики С. Драгоманова 1920–1970-х рр. досліджує С. Семенко [29]. Про Світозара Михайловича побіжно згадано в одному з досліджень І. Коляди [16] та кількох матеріалах у сучасній періодиці [14]. Нарешті, авторці цієї статті належить дослідження про життя і діяльність С. Драгоманова в окупованому нацистами Києві у 1941-1942 рр. [2].

Мета і завдання дослідження полягають у комплексному вивченні життя та діяльності Світозара Драгоманова та його київського родинного оточення в період Української національної революції 1917-1921 рр. Авторка аналізує чинники професійного та громадянського становлення С. Драгоманова, його політичної діяльності. На основі вивчення документальних і нарративних джерел зроблено спробу реконструкції соціального портрету С. Драгоманова в ряду чільних представників української інтелігенції тієї доби як активного пропагандиста соціал-демократичних ідей та федералізму, а водночас прихильника європейських цінностей демократії, громадянської рівності й верховенства права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Члени родини М. П. Драгоманова в роки Національної революції перебували в Києві та були причетні до революційних процесів цієї доби. Дружина видатного науковця, громадського та політичного діяча М. П. Драгоманова – Людмила Михайлівна Кучинська, 1842 року народження, повернулася з Болгарії до Києва ще 1898 р., ставши таким чином свідком бурхливих

подій першої чверті ХХ ст. Працювала в літературно-драматичній секції «Українського клубу», де зустрічалася з І. Франком, М. Лисенком, М. Старицькою, О. Пчілкою. У київській «Просвіті» вона разом із Лесею Українкою, С. Єфремовим, В. Дурдуківським, Є. Чикаленком, С. Петлюрою, Д. Дорошенком, І. Огієнком, І. Стешенком, М. Грінченком боронила та пропагувала українське слово. Звісно, після смерті чоловіка (2 липня 1894 р.) Л. Кучинська переймалася проблемами трьох дітей, які потребували не тільки батьківської ласки, а й фінансової підтримки. Діти М. Драгоманова – Лідія (1865-1937), Аріадна (1877-1954) та Світозар (1884-1958) – при житті батька перебували за кордоном, а в кінці 1890-х рр. разом із матір'ю повернулися в Україну. Пізніше Лідія вийшла заміж за болгарського письменника та історика Івана Шишманова, кращого учня її батька, та мешкала з родиною в Болгарії. Аріадна (Радочка) стала дружиною художника Івана Труша та переїхала жити до Львова, а син Світозар залишався в Києві аж до вимушеної еміграції 1943 р. Людмила Михайлівна поділяла проблеми дітей, займалася друком і популяризацією творчого надбання М. П. Драгоманова, робила переклади іноземних творів. Мешкала вона разом із сином Світозаром Михайловичем у квартирі № 4 на вулиці Паньківській, 14.

Події національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. суттєво вплинули на долю, діяльність, політичні вподобання членів родини Драгоманових. У відділі рукописів Національної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського нині зберігається цікавий документ – це автобіографічні дані Світозара Михайловича з датою 15 серпня 1918 р., подані ним до київського видавництва «Час». Тут зауважимо, що протягом 1908-1920 рр саме це видавництво стало одним із найбільших і найактивніших у Києві. Власноруч він пише: «Народився я в Женеві, в Швейцарії 29 червня 1884 року [...] Батьків моїх слід залічити до інтелігентних працівників – батько мій Михайло Петрович, людина відома кожному громадянину України [...]» [3, арк. 1]. Далі С. Драгоманов відзначає, що ще малим хлопцем у Женеві його віддали до «дитячого захисту», а з переїздом до Болгарії «послали до французької початкової школи в Софії», де він був біля двох років. Потім Світозар навчався в Парижі, куди його батько їздив лікуватися. У ліцеї він був три роки, аж до смерті батька. «[...] Через неможливість фінансувати мати віддала мене до коледжу в Женеву, де я два роки навчався (1895-1896). Потім через ті ж причини переїхав до Києва, де жив у тітки Олени Пчілки. Тут навчався російської мови та вступив до Четвертої київської гімназії [3, арк. 2]. «Україномовна атмосфера, що панувала в сім'ї, вплив тітки та Лесі Українки (двоюрідної сестри – Авт.) створили з мене свідомого українця», – напише в біографії Світозар Драгоманов. Водночас російська гімназія справила на нього страшенно гнітюче враження, адже у французькій та швейцарських школах відносини між учителем та учнем були зовсім іншими.

У 1904 р., закінчивши навчання в гімназії, С. Драгоманов вступив до Київського політехнічного інституту, навчання в якому зрештою скоро полишив, вступивши до Київського комерційного інституту, де прослухав повний курс економічного відділу й узяв «золоте свідоцтво в 1915 році» [3, арк. 3]. Автор автобіографії зазначає, що перші його переклади з болгарської мови, зредаговані О. Пчілкою, з'явилися саме в Києві, а його власні праці друкували у «Слові», «Раді», «Городском деле», «Новостях Киевской Городской Думы», «Київській пошті», «Дзвоні», «Комашні», «Народній справі», «Нашій кооперації», «Кооперативній зорі», «Українській кооперації», «Робітничій газеті», «Віснику кооперації», іноземних бюлетенях про українську кооперацію. За словами Світозара, його основним заробітком «донині є літературна праця та редагування» [3, арк. 4]. У дев'ятій графі анкети («Ваші політичні переконання й участь у громадському житті під час першої та другої революцій?») він напише: «Український соціал-демократ, член УСДРП» [3, арк. 4].

Припускаємо, що на формування політичних переконань юного Світозара мала вплив двоюрідна сестра – Леся Українка. У ранні роки Світозара і Лесею ріднила не лише кров, але й близькість у поглядах на життя та оцінку суспільно-політичних

процесів. Леся Українка, яка сповідувала соціал-демократичні ідеї, звісно ж, вплинула на формування світогляду юного Світозара Драгоманова як особистості та майбутнього політика. У популярному дискурсі побутує думка, що після смерті М. Драгоманова саме Леся Українка стала організатором київського соціал-демократичного гуртка [17].

Уже 1912 р. С. Драгоманов потрапив у поле зору поліції як політично неблагонадійна особа. Ним «зацікавилася» жандармерія і провела трус у його київському помешканні. Цей рік стане особливим і знаковим у житті Світозара Михайловича. У власному життєписі періоду нацистської окупації, датованому 23 травня 1943 р. він напише: «У 1912 році в Записках Українського Наукового товариства була надрукована моя перша наукова робота «Дрібне землеволодіння на Полтавщині» [19, арк. 14-15]. Після закінчення Київського комерційного інституту С. Драгоманов працює інструктором біржі праці відділу допомоги біженцям Всеросійського земського союзу. Із припиненням діяльності цієї організації 1918 р. Світозар Михайлович, маючи вищу освіту у сфері комунального господарства, перейшов на службу директором департаменту місцевого самоврядування Міністерства внутрішніх справ УНР, а далі – керівником загального відділу Всеукраїнського союзу земств [19, арк. 14-15]. Уже за радянської влади, протягом 1919-1920 рр. С. Драгоманов був членом колегії кооперативної секції державної Ради народного господарства в Києві. У 1919-1922 рр. він також керував інструкторським відділом кооперативної газети «Сільський господар». В автобіографії 1943 р. Світозар Михайлович зазначає, що з 1917 р. та в наступні роки він читав лекції на різних кооперативних курсах [19, арк. 14-15].

Ще навчаючись в Київському комерційному інституті, С. Драгоманов зарекомендував себе як доволі перспективний молодий учений-економіст. У 1911 та 1914 рр. він мав закордонні відрядження, результати яких були опубліковані в «Известиях Киевского коммерческого института» [7; 8]. Без сумніву, на формування особистості та фахових компетентностей С. Драгоманова вплинули викладачі цього ЗВО М. Довнар-Запольський, Л. Яснопольський, О. Русов, С. Остапенко. Останній, зокрема, представляв УНР на переговорах у Бресті в січні-лютому 1918 р., а навесні 1919 р. очолив уряд Директорії УНР. Основоположник вітчизняної соціології та статистики О. Русов став науковим керівником дипломної роботи Світозара Драгоманова («Муніципальні підприємства в Швейцарії»), надавав постійну підтримку молодому проукраїнськи налаштованому студенту, підтримував постійні контакти зі свідомими українцями, мав, як на той час, досить прогресивні погляди на перспективи соціального та політичного розвитку України, боротьби українства за свої права та свободи.

Поряд із важливим і цікавим для С. Драгоманова кооперативним напрямом під час Національної революції 1917-1921 рр. він одним із перших в українському політичному просторі порушив проблему ролі місцевого самоврядування в розбудові суверенної держави [9]. Світозар Михайлович вивчає досвід діяльності муніципалітетів європейських країн, зокрема Німеччини та Бельгії, а потім через пресу знайомить із цим досвідом громадськість [10]. Так, у 1918 р. на сторінках «Робітничої газети» він порушує питання широкого народовладдя, участі народних мас у виборах до органів місцевого самоврядування. Молодий політик пропонує запровадити демократичні підходи у виборчих кампаніях, де є рівні права чоловіків і жінок, розподіл повноважень і функцій між державою та органами місцевого самоврядування, звітність структур. Основу діяльності органів місцевого самоврядування С. Драгоманов бачив у реалізації саме соціальної політики. Друковані в пресі матеріали автора переконують у тому, що в 1917-1918 рр. він мав власне прогресивне бачення реформи місцевого самоврядування та популяризував цю ідею [11].

Протягом періоду Великої революції 1917-1921 рр. Світозар Драгоманов веде особистий щоденник (записи робить українською та французькою мовами – Авт.).

Попри те, що в щоденнику відсутні матеріали особистісного чи біографічного характеру, тут подибуємо цікаві вирізки з газет, журналів, власноруч написані статистичні дані про економічний стан України та країн світу в цей період, розвиток революційного, міжнародного та національного профспілкового рухів [15]. Це доводить, що для автора щоденникових записів проблеми соціально-економічного розвитку та світової економіки були основними напрямками наукового інтересу, які він вивчав як експерт, а потім доносив до читача через періодичні друковані видання. Записну книжку Світозара Драгоманова доволі несподівано знайшли серед документів фонду 3974 (Василенко Микола Прокопович) у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України [15].

Проте професійні вподобання були не єдиним заняттям С. Драгоманова. Бурхливий революційний час мимоволі схилив його до політичної діяльності. Зокрема, у вересні 1918 р. Світозар Михайлович ув'язується в доволі небезпечну для нього особисто політичну справу – подає скаргу до Вінницького окружного суду на неправильні дії тамтешнього повітового старости, за розпорядженням якого було конфісковано заборонену урядом гетьмана П. Скоропадського літературу суспільно-політичного характеру. Серед цих брошур були праці його батька, а також нарис «Української соціалістичної програми» [31].

Світозар Драгоманов виборює «право на життя» творчої спадщини свого батька. Протягом 1917-1918 рр. у Києві друкували та перевидавали твори М. Драгоманова, а також література про нього. Такі доречні в період революційних зрушень, ці видання користувалися тоді реальним попитом [12; 13]. Концепції та ідеї Михайла Петровича Драгоманова надихали принаймні частину керманців Національної революції 1917-1921 рр., особливо це стосувалося проблем автономії та федералізму, тверджень М. Драгоманова про політичну діяльність та боротьбу, що мали базуватися на «моральному ґрунті». Пізніше цю ідею батька розвинув Світозар Драгоманов. Уже після Другої світової війни, перебуваючи в еміграції, він пропагує ідею європейської федерації, організовує український гурток європейських федералістів і друкує низку статей з цієї проблеми. В екзилі С. Драгоманов стає членом Європейської спілки федералістів, учасником міжнародних з'їздів, конгресів, про що свідчать архівні документи та матеріали [20].

У вирі революційних подій у Києві в цей час перебуває і Климент Васильович Квітка (1880-1953) – чоловік Лесі Українки – етнограф, фольклорист, музикознавець. Від початку листопада 1917 р. К. Квітка працює товаришем (заступником) генерального секретаря судових справ Генерального секретаріату Української Центральної Ради, а з 1 березня 1918 р. – заступником міністра юстиції УНР [1, с. 44-46]. Авторці не вдалося віднайти документи, що підтверджували б тісні контакти Світозара та Климента в цей період, однак за життя Лесі в них були дружні стосунки. Під час вінчання Лесі та Климента в Деміївській церкві Києва 6 серпня 1907 р. присутніми були лише чотири особи, серед них і кузен Зоря (Світозар Драгоманов) [20, с. 210]. До речі, мати Лесі – Олена Петрівна – не схвалювала рішення доньки одружитися з Климентом [27, с. 91-92]. Зберігаючи після смерті Лесі Українки велику любов і пам'ять про дружину, К. Квітка протягом 1917-1918 рр. описав і впорядкував 225 пісень, що є нині справжнім скарбом основного фонду зберігання в луцькому музеї поетеси. Климент Васильович опублікував їх у двох частинах збірки «Народні мелодії з голосу Лесі Українки» (1917-1918) [22-23].

З травня 1918 р. по березень 1919 р. у Києві перебуває як посол Болгарії в Україні зять М. Драгоманова, чоловік його старшої доньки Лідії – професор Іван Шишманов. Того року УНР встановила дипломатичні стосунки з Болгарським царством. Ранг посла в Україні відомство іноземних справ Болгарії спочатку запропонувало його сину Дімітру Шишманову, однак той відмовився. Батько ж прийняв цю пропозицію [26]. Перебуваючи в Києві в період Гетьманату, він не раз зустрічався зі Світозаром Драгомановим, який, маючи соціал-демократичні переконання, продовжував активно вести громадсько-політичну справу.

Епістолярна спадщина учасників революційних змагань підтверджує той факт, що ледь не з першого дня свого гетьманства П. Скоропадському довелося долати опір активної частини українського суспільства, особливо соціалістів. Д. Донцов згадував, як до міністра внутрішніх справ Вишневецького прийшов Світозар Драгоманов, щоб оголосити про свою відставку як урядовця, адже не хотів лишатися при «антиукраїнським уряді гетьмана». «[...] При цій сцені Вишневецький говорив по-українськи, а Драгоманов по-російськи [...]», підкреслюючи цим проросійські настрої гетьманату [18].

1918 рік приніс смуток у родину Драгоманових. 16 травня цього року в Києві померла мати Світозара – Людмила Михайлівна. У власному «Щоденнику» посол Болгарії в Україні І. Шишманов, зять небіжниці, напише: «[...] 18 травня 1918 року, субота. Похорони мами. О 10-й годині в Маріїнсько-Благовіщенській церкві. Присутні: міністр закордонних справ Василенко, Богдан Кістяківський зі своєю матір'ю, Дебагорій Мокрієвич, Костянтин Єфремов, Науменко, Трегубов, Гелеган, Квітко (чоловік Маші), пані Гринченко [...]. В 11.30. г[один] прибула депутація від Гетьмана Скоропадського, висловила співчуття сім'ї і поклала вінок на труну – «Вдові М. П. Драгоманова від Гетьмана всієї України». Я поклав вінок з надписом: «Ідеальній подрузі незабутнього професора Софійського університету М. П. Драгоманова – від посла Болгарії» [14]. Поховали її на Байковому цвинтарі, а в 1919 р. коштом Директорії УНР на могилі Л. Драгоманової встановили надгробок [24]. Попередньо УЦР, як зрештою й гетьманський уряд П. Скоропадського, а слідом і Директорія УНР демонстрували поважне та шанобливе ставлення до вдови – дружини М. Драгоманова. Від уряду Центральної Ради, зокрема, Людмила Михайлівна отримувала пенсію.

Постреволюційні 1920-1930-ті рр. стали непростими в житті й діяльності Світозара Драгоманова. Як і для більшості представників української інтелігенції, для нього цей період був наповнений злетами й падіннями у професійній діяльності, спробами «виживання» в умовах переслідування, звинувачень, атмосфери ворожості та спланованих репресій 1930-х рр. Аби прогнати свою родину С. Драгоманов «чіплявся» за будь-яку роботу, зокрема й науково-педагогічну. Після звільнення з посад (як «шкідника» та «ворога» – Авт.) Світозар Михайлович лікувався у психоневрологічному інституті, про що він напише в автобіографії. Цей драматичний період свідомого нищення української інтелігенції, а також перебування і праця Світозара Михайловича в окупованому німцями Києві [2, с. 44-52] стали причинами його вимушеної еміграції 1943 р., спочатку до Чехословаччини, а потім до Німеччини та США.

У роки Національної революції поряд зі Світозаром була його кохана дружина. У 1914 р. він одружився з Антоніною Шкурською (1889-1981), яка народила йому трьох доньок і сина: Людмилу (у шлюбі – Демиденко), Аріадну (у шлюбі – Іванову), Наталію (у шлюбі – Драгоманова-Бартаї) та сина Михайла, який на початку німецько-радянської війни загинув у німецькому концтаборі на Хмельниччині. До еміграції Антоніна постійно проживала з чоловіком і дітьми в Києві, допомагала Світозару, долаючи прикrostі долі та поділяючи з ним усі біди, а пізніше мешкала разом в еміграції.

Період життя та творчості С. Драгоманова, його родинне оточення в революційний період 1917-1921 рр. демонструє високий соціальний статус представників тогочасної культурно-політичної еліти, яка зберегла «драгоманівський дух до волі та свободи», прагнула примножити національні традиції минувшини та втілити в життя європейські цінності, цивілізовані норми соціально-економічного розвитку та міжнародних відносин. Українці Світозар Драгоманов і Климент Квітка, болгарин Іван Шишманов – це представники культурно-творчої та політичної інтелігенції того часу, яких об'єднало драгоманівське родинне древо, стали активними учасниками національно-визвольного поступу цього часу. Як і його батько, Світозар Драгоманов

продовжував вибудовувати політику на «правдивому, моральному ґрунті». Політичні метаморфози, протиборство різних політичних сил у боротьбі за владу вплинули на його соціал-демократичні політичні погляди та переконання, а після остаточного приходу до влади більшовиків наступило повне розчарування та зневіра. Із власноруч написаної автобіографії періоду Другої світової війни стає зрозумілим, що саме «довгий 1920 рік» переломив свідомість С. Драгоманова: тоді він покінчив із соціал-демократією, у яку вірив та якій присвятив роки свого життя професійної та політичної діяльності.

Висновки. Найважливішим полем професійної діяльності С. Драгоманова в період Української національної революції 1917-1921 рр. став кооперативний напрям. Саме Світозар Михайлович одним із перших в українському громадсько-політичному просторі порушив проблему ролі місцевого самоврядування в розбудові суверенної української держави. С. Драгоманов предметно вивчав досвід діяльності муніципалітетів Німеччини та Бельгії, а потім через пресу знайомив із цим досвідом громадськість в Україні, активно пропагуючи ідеї автономізму та федералізму. Його друковані матеріали переконують у тому, що в 1917-1918 рр. він мав власне прогресивне бачення реформи місцевого самоврядування та популяризував цю новаторську ідею. Проблеми соціально-економічного розвитку та світової економіки залишалися основними науковими напрямками, якими він постійно цікавився та глибоко вивчав. Водночас С. Драгоманов переймався проблемою збереження та популяризації творчого надбання свого батька – відомого історика, політичного та громадського діяча М. П. Драгоманова. Світозар Драгоманов, Іван Шишманов, Климент Квітка були представниками культурно-творчої та політичної інтелігенції того часу і стали активними учасниками національно-визвольної боротьби 1917-1921 рр. Вони належали до нової політичної еліти, яка, увібравши в себе «нескорений драгоманівський дух», боронила українське слово, українську культуру та національну ідею.

Дослідження життя та творчості С. Драгоманова та його родинного оточення в Києві доби Національної революції 1917-1921 рр. переконує в тому, що тогочасне молоде покоління українців, попри складні життєві та політичні обставини, наслідувало кращі традиції української інтелігенції попереднього історичного періоду, зберігаючи та примножуючи внесок видатних представників українського культурного, творчого та суспільно-політичного простору другої половини ХІХ ст. – Михайла Драгоманова, Олени Пчілка та Лесі Українки.

Перспективи подальших досліджень теми авторка пов'язує з вивченням документів архівних фондів С. Драгоманова та його близьких родичів, що зберігаються в архіві Української вільної академії наук у США. Опрацювання цих фондів дасть можливість дослідникам поглибити аналіз різномірної культурницької, творчої, освітньої та політичної діяльності представників роду Драгоманових у різні історичні періоди новітньої історії України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бойко О. Квітка – кохання Лесі. Лісовий вісник. 2018. № 3-4. С. 44-46.
2. Двірна К. П. Світозар Драгоманов в окупованому Києві (1941-1942рр.): сторінками архівних документів. Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. Вип.9. Ювілейний випуск до 70- річчя професора Борисенка Володимира Йосиповича. Київ, 2012. С. 44-52.
3. Драгоманов Світозар. Автобіографічні дані по анкеті видавництва «Час». 15 серпня 1918 р. Відділ рукописів Національної бібліотеки України імені В.Вернадського (далі – НБУВ).Ф. Х. 5108. Арк. 1-4.
4. Драгоманов С. Спогади про Лесю Українку. Леся Українка в Болгарії. Леся Українка: доля, культура, епоха: Збірник статей і матеріалів. Луцьк.: Волинський національний університет, 2012. Вип. 2. С. 43-49.

5. Драгоманов С. Михайло Драгоманов (1841-1895) Леся Українка: доля, культура, епоха: Збірник статей і матеріалів. Луцьк.: Волинський національний університет, 2012. Вип. 2. С. 215-226.
6. Драгоманов С. Незнаний серед українців твір М. Драгоманова. Леся Українка: доля, культура, епоха: Збірник статей і матеріалів. Луцьк.: Волинський національний університет, 2012. Вип. 2. С. 226-235.
7. Драгоманов С. М. Муниципальные предприятия в Швеции. Известия Киевского комерческого института. Киев, 1912. Кн. XVIII. С. 91-121.
8. Драгоманов С. М. Первый международный съезд Представителей городов. Известия Киевского комерческого института. Киев, 1915. Кн. XXIX. С. 1-28.
9. Драгоманов С. До майбутнього з'їзду представників споживчих товариств Київської губернії. Відділ рукописів НБУВ. Ф. І. 35017. Арк.1-3.
10. Драгоманов С. Харчова справа і муніципалітети Німеччини. Робітнича газета. 1917. 3 квітня. С. 2-3.
11. Драгоманов С. Коомунальна політика щодо боротьби з безробіттям в Генті (Бельгія). Робітнича газета. 1918. 12 квітня. С. 2-3.
12. Драгоманов М. П. О состоянии женщин в первый век Римской империи. Киев, 1917. 176 с.
13. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. Київ, 1917.
14. Жатько В. Дружина апостола правди і науки. Кримська світлиця. 2015. 12 червня. С. 4.
15. Записна книжка Драгоманова С. (1916-1921 г.). Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). Ф. 3974. Василенко Микола Прокопович (15.12.1866-3.10.1935) – історик держави і права, громадський та політичний діяч, академік ВУАН, дійсний член НТШ. Оп. 1. Спр. 12. 71 арк.
16. Коляда І. А. Михайло Драгоманов – апостол правди і науки. Біографічний науково-популярний нарис. Історія у школі. 2015. № 1-5.
17. Київський національний університет імені Тараса Шевченка: Незабутні постаті; Авт.-упор. О. Матвійчук, Н. Струк; Ред. кол.: В. Скопенко, О. Третяк, Л. Губерський, О. Закусило, В. Андрейцев, В. Колесник, В. Різун та ін. Київ: Світ Успіху, 2005. С. 178-179.
18. Климчук Д. Операція «Федерація з Росією» гетьмана Скоропадського. Тиждень 2015. 27 грудня.
19. Короткі життєписи і описи наукових праць членів Українського історико-філологічного товариства у Празі (М. Антоновича, А. Волошина, С. Драгоманова, О. Оглобина, Н. Василенко-Полонської та ін. (на літери А-Ш), 1941-1945. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). Ф. 269. Колекція документів «Український музей у Празі». Оп.1. Спр. 422. Арк. 14-15.
20. Леся Українка. Зібрання творів у 12 т. Київ: Наукова думка, 1978. Т. 11. 480 с.
21. Лист Світозара Драгоманова. ЦДАВОУ. Ф. 5235. Уряд Української Народної Республіки в екзилі. Оп.1. Спр. 1931. Арк. 67-71.
22. Народні мелодії. З голосу Лесі Українки. Ч.1; записав і упоряд. К. Квітка. Київ, 1917. 229 с.
23. Народні мелодії. З голосу Лесі Українки. Ч.2; записав і упоряд. К. Квітка. Київ, 1918. 104 с.
24. Науменко В. На могилу Людмилі Михайлівні Драгомановій. Нова Рада. 1918. № 82. 30 травня. С. 1-2.
25. Павлик М. Михайло Драгоманов. Київ, 1917.
26. Павленко В. В. Іван Шишманов та розбудова болгарсько-українських дипломатичних відносин у 1918-1919 р. Дриновський збірник. 2011. Т. 4. С. 239-246.
27. Панасенко Т. Леся Українка. Харків: Фоліо, 2019. 122 с.
28. Семенко М. В. Концепція місцевого самоврядування Світозара Драгоманова. Соціально-економічні, політичні та гуманітарні виміри національного та місцевого розвитку: зб. наук. ст. учасників регіон. наук.-практ. конф.; редкол.: С. В. Степаненко та ін. Полтава: Полтавський національний педагогічний ун-т імені В. Г. Короленка, 2018. С. 134-137.
29. Семенко С. Тематичні виднокола публіцистики Світозара Драгоманова 20–70-х років ХХ ст. Образ. 2016. Вип. 1. С. 37-44.
30. Скрипка Т. Світозар Драгоманов (1884-1958). Леся Українка: доля, культура, епоха: Збірник статей і матеріалів. Луцьк.: Волинський національний університет, 2012. Вип. 2. С. 179-185.

31. Справа за скаргою Світозара Михайловича Драгоманова на неправильні дії Вінницького повітового старости у справі про конфіскацію «брошур різних авторів і нарис «Української соціалістичної програми» та «Листи у Наддніпровську Україну». Державний архів Вінницької області. Ф.172. Вінницький окружний суд. Оп. 25. Спр. 225.

32. Чуткий А. До біографії родини Драгоманових: історія здобуття освіти С. М. Драгомановим. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Чернігів, 2015. Вип. 134. Серія: історичні науки. № 11. С.92-97.

REFERENCES

1. Boyko, O. (2018). *Kvitka – kokhannya Lesi* [Kvitka is Lesya's love]. *Lisovyy visnyk* [Forest Bulletin], 3-4, 44-46 [in Ukrainian].

2. Chutkyy, A. (2015). *Do biohrafiiy rodyny Drahomanovykh: istoriya zdobuttya osvity S. M. Dragomanovym* [To the biography of the Drahomanov family: the history of S. Drahomanov's education]. *Visnyk Chernihiv'skoho natsional'noho pedahohichnoho universytetu* [Bulletin of Chernihiv National Pedagogical University]. *Seriya: istorychni nauky*. Chernihiv. Issue 134, Vol. 11, 92-97 [in Ukrainian].

3. Dvirna, K. (2012). *Svitozar Dragomanov v okupovanomu Kyievi (1941-1942rr.): storinkamy arkhivnykh dokumentiv* [Svitozar Dragomanov in occupied Kyiv (1941-1942): pages of archival documents]. *Naukovyy chasopys NPU imeni M.P.Dragomanova. Seriya 6. Istorychni nauky: Zb. naukovykh prats'*. Issue 9, 44-52 [in Ukrainian].

4. *Dragomanov Svitozar. Avtobiohrafichni dani po anketi vydavnytstva «Chas». 15 serpnya 1918 r.* [Drahomanov Svitozar. Autobiographical data on the questionnaire of the publishing house "Time". August 15, 1918]. *Institut rukopysu Natsional'noyi biblioteky Ukrayiny imeni V. Vernads'koho* [Manuscript Institute of the V. Vernadsky National Library of Ukraine]. *Fund. X. File 5108, 1-4* [in Ukrainian].

5. Dragomanov, S. (2012). *Spohady pro Lesyu Ukrayinku. Lesya Ukrayinka v Bolhariyi*. [Memoirs of Lesya Ukrainka. Lesya Ukrainka in Bulgaria]. *Lesya Ukrayinka: dolya, kul'tura, epokha: Zbirnyk statey i materialiv. Luts'k.: Volyns'kyy natsional'nyy universytet*. Issue. 2, pp. 43-49 [in Ukrainian].

6. Dragomanov, S. (2012). *Mykhaylo Dragomanov (1841-1895)*[*Mykhailo Drahomanov (1841-1895)*]. *Lesya Ukrayinka: dolya, kul'tura, epokha: Zbirnyk statey i materialiv. Luts'k.: Volyns'kyy natsional'nyy universytet*. Issue 2, 215-226 [in Ukrainian].

7. Dragomanov, S. (2012). *Neznanyy sered ukrayintiv tvir M. Dragomanova* [The work of M. Dragomanov unknown among Ukrainians]. *Lesya Ukrayinka: dolya, kul'tura, epokha: Zbirnyk statey i materialiv. Luts'k.: Volyns'kyy natsional'nyy universytet*, Issue. 2, 226-235 [in Ukrainian].

8. Dragomanov, S. M. (1912). *Munitsipal'nyye predpriyatiya v Shvetsii* [Municipal enterprises in Sweden]. *Izvestiya Kiyevskogo komercheskogo instituta* [News of the Kiev Commercial Institute]. *Kiyev, XVIII, 91-121* [in Russian].

9. Dragomanov, S. (1915). *Pervyy mezhdunarodnyy s"yezd Predstaviteley gorodov* [First International Congress of Representatives of Cities]. *Izvestiya Kiyevskogo komercheskogo instituta* [News of the Kiev Commercial Institute]. *Kiyev, XXIX, 1-28* [in Russian].

10. Dragomanov, S. *Do maybutn'oho z"yizdu predstavnykiv spozhyvchykh tovarystv Kyiviv'koyi huberniyi* [To the forthcoming congress of representatives of consumer societies of Kyiv province]. *Institut rukopysu Natsional'noyi biblioteky Ukrayiny imeni V. Vernads'koho* [Manuscript Institute of the V. Vernadsky National Library of Ukraine]. *Fund. I. File 35017, 1-3* [in Ukrainian].

11. Dragomanov, S. (1917). *Kharchova sprava i munitsypaliteti Nimechchyny* [Food business and municipalities of Germany]. *Robitnycha hazeta* [Worker's newspaper], 3 kvitnya [April, 3] [in Ukrainian].

12. Dragomanov, S. (1918). *Komunal'na polityka shchodo borot'by z bezrobittiam v Henti (Bel'hiya)* [Communal policy to combat unemployment in Ghent (Belgium)]. *Robitnycha hazeta* [Worker's newspaper], 12 kvitnya [April, 12] [in Ukrainian].

13. Dragomanov, M. (1917). *O sostoyanii zhenshchin v pervyy vek Rimskoy imperii* [On the state of women in the first century of the Roman Empire]. *Kiyev* [in Russian].

14. Dragomanov, M. (1917). *Lysty na Naddnipyrians'ku Ukrayinu* [Letters to the Dnieper Ukraine]. *Kyiv* [in Ukrainian].

15. Kolyada, I. (2015). *Mykhaylo Dragomanov – apostol pravdy i nauky. Biohrafichnyy naukovopopulyarnyy narys* [Mykhaylo Dragomanov - Apostle of Truth and Science. Biographical popular science essay]. *Istoriya u shkoli* [History at school], 1-5. [in Ukrainian].

16. Klymchuk, D. (2015). *Operatsiya «Federatsiya z Rosiyeyu» het'mana Skoropads'koho* [Operation "Federation with Russia" by Hetman Skoropadsky]. Tyzhden' [Week], 27 hrudnya [December, 27][in Ukrainian].
17. *Kороткі зhyttyepysy i opysy naukovykh prats' chleniv Ukrayins'koho istoryko-filolohichnoho tovarystva u Prazi (M. Antonovycha, A. Voloshyna, S. Drahomanova, O. Ohloblyna, N. Vasylenko-Polons'koyi ta in.) 1941-1945* [Short biographies and descriptions of scientific works of members of the Ukrainian Historical and Philological Society in Prague (M. Antonovych, A. Voloshin, S. Drahomanov, O. Ogloblin, N. Vasylenko-Polonska, etc.) 1941-1945]. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine – CSAPAU]. Fund 269. Inventory 1. File 422, 14-15 [in Ukrainian].
18. Kvitka, K. [Ed.] (1917). *Narodni melodiyyi. Z holosu Lesya Ukrayinky. Chastyna 1* [Folk melodies. From the voice of Lesya Ukrainka. Part 1]. Kyiv [in Ukrainian].
19. Kvitka, K. [Ed.] (1918). *Narodni melodiyyi. Z holosu Lesya Ukrayinky. Chastyna 2* [Folk melodies. From the voice of Lesya Ukrainka. Part 2]. Kyiv [in Ukrainian].
20. Lesya Ukrayinka (1978). *Zibrannya tvoriv u 12 tomakh* [Collection of works in 12 volumes]. Kyiv: Naukova dumka. Vol. 11. [in Ukrainian].
21. *Lyst Svitozara Dragomanova* [Letter from Svitozar Dragomanov]. CSASAGU. Fund 5235. Inventory 1. File 1931, 67-71. [in Ukrainian].
22. Naumenko, V. (1918). *Na mohyly Lyudmyli Mykhaylivni Dragomanoviy* [To the grave of Lyudmila Mykhailivna Dragomanova]. Nova Rada [New Rada]. 30 travnya [May, 30][in Ukrainian].
23. Pavlyk, M. (1917). *Mykhaylo Dragomanov* [Mykhaylo Dragomanov]. Kyiv [in Ukrainian].
24. Pavlenko, V. (2011). *Ivan Shyshmanov ta rozbudova bolhars'ko-ukrayins'kykh dyplomatychnykh vidnosyn u 1918-1919 r.* [Ivan Shishmanov and the development of Bulgarian-Ukrainian diplomatic relations in 1918-1919]. *Drynov's'kyy zbirnyk*, 4, 239-246 [in Ukrainian].
25. Panasenko, T. (2019). *Lesya Ukrayinka* [Lesya Ukrainka]. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
- Semenko, M. (2018). *Kontseptsiya mistsevoho samovryaduvannya Svitozara Drahomanova* [The concept of local self-government Svitozar Dragomanov]. *Abstracts of Papers: Sotsial'no-ekonomichni, politychni ta humanitarni vymiry natsional'noho ta mistsevoho rozvytku* (pp. 134-137). Poltava [in Ukrainian].
26. Semenko, S. (2016). *Tematychni vyd nokola publitsystyky Svitozara Drahomanova 20–70-kh rokiv XX st.* [Thematic perspectives of Svitozar Dragomanov's journalism in the 1920s and 1970s.]. *Obraz* [Image], 1, 37-44.
27. Skopenko, V. (Ed.). (2005). *Kyyiv's'kyy natsional'nyy universytet imeni Tarasa Shevchenka: Nezabutni postati* [Taras Shevchenko National University of Kyiv: Unforgettable figures]. Kyiv: Svit Uspichu [in Ukrainian].
28. Skrypka, T. (2012). *Svitozar Dragomanov (1884-1958)*. [Svitozar Dragomanov (1884-1958)]. *Lesya Ukrayinka: dolya, kul'tura, epokha: Zbirnyk statey i materialiv*. Luts'k.: Volyn's'kyy natsional'nyy universytet. Issue 2, 179-185 [in Ukrainian].
29. *Sprava za skarhoyu Svitozara Mykhaylovycha Drahomanova na nepravyl'ni diyi Vinnyts'koho povitovoho starosty u spravi pro konfiskatsiyu «broshur riznykh avtoriv i narys «Ukrayins'koyi sotsialistychnoyi prohramy» ta «Lysty u Naddniprovs'ku Ukrayinu»* [The case is based on the complaint of Svitozar Mykhailovych Drahomanov against the wrong actions of the Vinnytsia County Elder in the case of confiscation of brochures of various authors and essays on the "Ukrainian Socialist Program" and "Letters to Dnieper Ukraine"]. *Derzhavnyy arkhiv Vinnyts'koyi oblasti* [State Archives of Vinnytsia Region – SAVR]. Fund 172. Inventory 25. File 225.
30. Zhat'ko, V. (2015). *Druzhyna apostola pravdy i nauky* [The wife of the apostle of truth and science]. *Kryms'ka svitlytsya* [Crimean room], 12 chervnya [12 June] [in Ukrainian].
31. *Zapysna knyzhka Drahomanova S. (1916-1921)* [Notebook of Dragomanova S. (1916-1921)]. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vldy ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine – CSASAGU]. Fund 3974. Inventory 1. File 12. [in Ukrainian] [in French].

Надійшла до редколегії / Received 21.09.2020
Прорецензована / Reviewed 17.03.2021
Рекомендована до друку / Accepted 20.04.2021